

ІДЕЯ ТА НЕОБХІДНІСТЬ УНІВЕРСАЛЬНОЇ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ. ПРИРОДНЕ ПРАВО, ФІЛОСОФІЯ ПРАВА, ЗАГАЛЬНЕ ПРАВОЗНАВСТВО¹

П. Й. А. фон ФЕЙЄРБАХ

Згідно із пануючою нині в науці думкою та сучасним станом наук весь обсяг знань про право розподілений між трьома основними науковими напрямками: *вченням про природне право або правознавством чистого розуму, вченням про правову мудрість (правову політику), яку частіше називають філософією права, й, зрештою, позитивним правознавством.*

Відповідно до загальноприйнятих уявлень природне право — це система тих прав людини, які постали на основі законів, що витворив чистий розум², тобто тих прав, які належать людині

¹ von Feuerbach A. *Idee und Notwendigkeit einer Universal-jurisprudenz* // *Biographischer Nachlass*. — Leipzig : J. J. Weber, 1853. — S. 378–401. Переклад статті здійснено кандидатом філологічних наук, докторантом Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка О. Шаблій за наукової редакції та з примітками кандидата юридичних наук, доцента, члена-кореспондента Міжнародної академії порівняльного права О. Кресіна.

«Навіщо анатомам їхня порівняльна анатомія? І для чого правознавцям потрібне порівняльне правознавство? ... Те, чим для літописця певної держави є універсальна історія народів, тим для правознавця повинні бути опис та історія усіх систем законодавства... Монтеск'є був першим, для кого таке завдання стало справою життя, і хто зважився на його вирішення, але після нього за таке досі ніхто не брався», — так 1810 р. у передмові до «Юридичних студій» Унтергольцнера зазначив автор цієї праці. У перевиданому варіанті моєї передмови до «Записок про різне» (*Kleine Schriften vermischten Inhalts*, 1833) щодо вищенаведеної цитати зазначено (с. 164): «Задля здійснення цієї ідеї автор уже виконав низку підготовчих робіт, зібрав важливі матеріали й частину з них повністю опрацював. Однак численні несприятливі обставини змусили його назавжди відмовитися від написання цієї праці». З цієї незакінченої роботи, що повинна і могла би стати головною працею автора (якби її виконання залежало тільки від власних здібностей та знань), ми намагаємося взяти саму ідею. Ми лише спробуємо накреслити способи втілення такого задуму, однак на прохання нашого видавця і піклуючись про долю наступного видання, решта напрацювань щодо неї перенесемо на пізніші, сприятливіші часи. Автор посилається на перше видання цієї праці, у якому вона виконувала роль передмови до збірника праць Карла Августа Домініка Унтергольцнера (*Feuerbach, Paul Johann Anselm. Vorrede. Blick auf die deutsche Rechtswissenschaft* // *Unterholzner, Carl August Dominik. Juristische Abhandlungen*. — München, 1810), а також на друге видання (*von Feuerbach A. Blick auf die deutsche Rechtswissenschaft* // *Kleine Schriften vermischten Inhalts*. — Nürnberg : Berlag von Theodor Otto, 1833). — Прим. наук. редактора.

² Термін І. Канта нім. *Vernunft*, яким оперує автор, перекладаємо українською як *чистий* (теоре-

як істоті, наділеній розумом, і які визначаються як такі лише на основі доводів чистого розуму.

Вчення про правову мудрість (яку переважно розглядають лише як частину так званої загальної філософії, або лише як частину теорії держави) повинне формувати перехід від природного права до позитивного правознавства, маючи на меті обґрунтовувати умови та засоби втілення таких правових рішень (виведених на основі практичного досвіду), яких вимагає чистий розум. Часто це вчення прирівнюють до *науки про дух закону*, шукаючи його основу в безсмертній праці Монтеस्क'є.

Предметом *позитивного правознавства* є чинні права, що постали, як дехто стверджує, через свавілля або (щоб уникнути цього неприйняттого у правовому контексті слова) — завдяки зовнішнім законам. Однак ця галузь, принаймні на сучасному етапі розвитку науки, стосується не всієї спільноти держав та народів (на що вказує сама назва), а лише якоїсь певної держави — переважно тієї, у якій мешкає сам автор, котрий говорить від імені позитивного правознавства. Однак у чистому розумінні позитивним правознавством можна назвати ту систему знань, що, охоплюючи всі народи, є *загальною позитивною юридичною наукою* (універсальною юридичною наукою). І якщо вона завдяки порівняльному аналізу різноманітних прав та правових систем буде спроможна піднятися до рівня науки, то називатиметься *порівняльним правознавством*. Щоправда, така наука не лише не існує, а й для неї навіть ще немає належного підґрунтя. Та й власне сама назва (цієї науки) та прагнення її створити постали зовсім нещодавно. Досі було стільки так званих *правознавств*, скільки є держав і народів — німецьке, французьке, англійське, датське правознавство тощо. Вони хоч і стоять поруч, але кожне існує окремо і зосереджене на самому собі, не маючи жодних зв'язків або точок дотику, навіть не намагаючись поглянути одне на одного. Вони перетинаються лише тоді, коли через якісь практичні проблеми випадково зіштовхуються, або коли одне з них завдяки певному практичному інтересу потрапляє в поле зору іншого.

Такий стан речей вказує на величезну прогалину в конструкції нашої науки, що (як буде показано нижче) є наслідком браку однієї важливої засади в усій системі. Дивовижно — наскільки ж великою є відстань між ідеальним правом чистого розуму, якому вчить природне право, а правова політика намагається втілити, і доволі обмеженими особливостями певного національного права! І чи не саме чинне право як творіння людської спільноти, незалежно від того, де і як воно діє, є достойним предметом наукових досліджень? Чи ж не чинне право народів, більшою мірою, ніж все інше, виражає стан їхньої психічної, моральної і чуттєвої конституції, а також занепад, прогрес або відставання їхньої культури? Наука, що досліджує чинне право народів, є важливою частиною науки про людину, а з історичної точки зору — частиною знань про історію людства. Так само як кожен окремий народ існує не сам по собі, але лише в рамках або в зв'язку з природно посталою системою народів і для людства є чимось значимим лише як частина цього цілого, так і правова система кожного конкретного народу є лише гілкою, а то й просто гілочкою одного гігантського, величного і чудесного дерева, коріння якого сягає глибин людства, а крона з її

тичний) *розум* (у перекладах І. Канта російською мовою — *разум*) на відміну від розсудку (практичного розуму, здорового глузду). — *Прим. перекл.*

численними гілками та гілочками оповиває всю Землю. Ви ж відрубете одну гілочку, досліджуєте її і розкладаєте на частини, описуєте кожен вузлик, кожен вигин, розщеплюєте її на тонесенькі волокна. Чи ж можна пізнати дерево за однією його гілочкою? Та й що ви довідаєтеся про гілочку, не відаючи про стовбур, з якого вона виросла? Навіть найточніший опис дуба, тополі або пальми ще не є наукою про рослини. Вигляд певної рослини лише тоді стає частиною відповідної науки, коли визначено її видові та родові ознаки, а знання про вид та рід рослини стає наукою тільки у контексті цілісності, коли всі види та підвиди стають складовими частинами цієї цілісності. Історія окремої держави отримує свою значимість лише як частина історії людства. І тільки порівняння окремих органів усіх живих істот робить мистецтво розтину наукою. А так звана теологія зможе вийти за рамки своїх однобічних і обмежених уявлень лише як наука про дух релігій. Відтак доки існуватиме так звана наука позитивного права, доти матимемо стільки ж окремих право-знань, які називатимуть себе науками, скільки є прав. Так само може називати себе наукою про рослини досить докладний, однак відірваний від системи рослинного світу, опис дуба (його частин, походження, розвитку та відмирання, разом із способами догляду за ним, його використанням тощо), а ім'я такій «науці» — дубознавство. Якщо припустити, що дух певної самодостатньої позитивної правової системи, що таїться у її глибинах, є зовсім штучним, то така система є цінною лише з огляду на її практичне застосування. Однак вона не викликає суто людського зацікавлення, яке могло б виникнути лише тоді, якщо б вона розглядалася у її співвідношенні з великим цілим, тобто як частина науки про стан та історію права у людському суспільстві як такому. А коли системи загнані у свої вузькі рамки, що не дають можливості заглянути за ближчі і далі горизонти та порівняти їх, вони страждають на односторонність, а відтак — їм не вистачає внутрішньої досконалості. Ґрунтовні практичні знання базуються на порівнянні та виявленні збігів і розбіжностей. Чим різноманітнішими є порівнювані предмети та аспекти їхнього порівняння, тим ґрунтовнішим є пізнання кожного з них. У царині науки світло, що відбивається від одного предмета на інший, значно яскравіше і проникливіше, аніж промінь, що падає по прямій на один окремих предмет. Науковість як така полягає у тому, щоб пізнати загальне та закономірне у їхньому співвідношенні з окремим і випадковим. І лише порівняння предметів дослідження, що різняться між собою, може наблизити нас до такого рівня пізнання.

Тож, сподіваємося, що висловлені вище аргументи є достатніми для усвідомлення того, що доки немає того загального правознавства, у якому окремі правознавства можуть розглядатися лише як складові частини, доти не буде не тільки цілісної сфери знань про право, але й кожному національному правознавству не вистачатиме справжніх засад — духовного зв'язку і належного наукового характеру.

Та як би не поводилась подібна обмежена наука, що, загрузнувши у глибинах своїх заплутаних нюансів, саме й прагне такої напівтемряви, вільний дух (щойно він усвідомить усю святість права) прагнучиме до єдності знань та вищого просвітлення, й ніколи не задовольниться лише історичними відомостями або практичними знаннями про те чи інше право, що існує на певній території. Він намагатиметься віднайти ту міцну основу, яка дасть можливість

міцно об'єднати окремі, на перший погляд розпорошені, частинки в те загальне ціле, що відображає основи людської природи.

З огляду на сучасний стан науки цю потребу мусило б задовольнити саме наше правознавство чистого розуму або, як його ще називають, природне право!

Однак чим є це природне право? Чи воно може існувати, доки ми ще навіть не спробували заснувати науку під назвою загальне правознавство?

Сама ідея неможливості існування нині або колись у минулому так званого природного стану речей, якої дотримується більшість противників цієї науки і яку ця більшість висуває як головний контраргумент, є лише формально-логічним умовиводом, а відтак — цю думку можна проігнорувати (як це дехто вже зробив), але це не означає, що при цьому треба відмовитися від відповідної науки. Її недосконалість (щоб не сказати непотрібність) пояснюється іншими, більш глибокими причинами.

Так, цінність цієї науки нівелюється вже тим, що правові закони, які вона проголошує як загальнообов'язкові, насправді діють не лише серед мінімальної кількості народів, а й за певних часових та географічних умов; вони, засновані на авторитеті чистого розуму, не можуть бути дійсними через певні закони природи, або ж починають суперечити самій логіці законотворення. На півночі Сибіру для тих, хто кочує на північних оленях, або для народів, які промишляють риболовлю на неродючих землях чи на певних скутих кригою територіях, через які проходить багата на рибу течія, вчення про необхідність приватної власності на землю видається або взагалі неприродним, або ж, принаймні, недоцільним. Тож законодавця, котрий на Гвінейському узбережжі спробує втілити у формі закону один із розділів нашого природного права про звичайний шлюб на все життя (а жахливі результати такої спроби не забаряться), навряд чи назве мудрим хтось із європейських прихильників природного права. Власне кажучи, головною якістю чистого розуму є те, що він не вимагає чогось, що не може *статися*, а його вимоги не суперечать природним умовам. Справжня наука не роз'єднує, а об'єднує, вона не створює штучних суперечностей з іншими видами пізнання, а намагається у єдності пізнання розкрити роль удаваних суперечностей. І те, що завдяки вченню про природне право виникає суперечність між чистим розумом і практикою, між тим, що повинно бути, і тим, що є, між тим, що дозволено і тим, що реально можливе, вже саме по собі породжує невпевненість щодо так званих істин чистого розуму, або, принаймні, щодо їх корисності у реальному житті.

Хоча, треба сказати, що саме природне право намагається протиставити таким сумнівам те, що, з одного боку, воно, виходячи з усього свого змісту, не претендує на звання чогось обов'язково загального й дійсного, а з іншого — закликає до співпраці позитивного законодавця і філософа права. Останній, спираючись на теорію держави, мусить визначати те, що система чистого розуму повинна залишати невизначеним, а також (залежно від відповідних умов) тим чи іншим чином змінювати правила, що в рамках вчення про державу не заборонено. Таким чином, теорія природного права хоча і є праводавцем, однак їй на допомогу поставлено позитивного законодавця, котрий наче претор займається *jus augendi, corrigendi, juvandi juris naturalis*¹. Тож чистий розум природного права є таким лише наполовину, адже йдеться про розум слухняний і гнучкий, що керується практикою або свавільними рішеннями.

¹ Розширення, виправлення права, реалізація природного права. — Прим. наук. ред.

Окрім цього, в очі впадає те, що предмет та теорія нашого природного права виявляє значну схожість і найтіснішу спорідненість з європейським позитивним правом, у той же час у ньому не простежується жодного натяку на врахування правових феноменів та норм інших, передусім неєвропейських, народів. Наше природне право повністю концентрується на духовних основах римського права. А в того, хто не готовий вважати європейську модель мислення загальносвітовою, такий стан речей викличе підозри принаймні у тому, що чистий розум природного права черпає з позитивного римського права занадто багато, або ж навіть, що таке природне право — це якийсь надхмарний конструкт, якийсь неродючий ґрунт, у який, аби надати йому принаймні вигляд родючого, пересадили кілька зразків рослин з першої-ліпшої плодоносної долини. У тому, що це справді так, легко переконається кожен, хто прискіпливо і ретельно поставиться до дослідження особливостей та складових цього світу.

Природне право, яке розглядають як систему *реального права*, що належать людині на основі умовиводів *чистого розуму*, вже саме у собі містить протиріччя. Так, закони, з яких воно намагається вивести це право, і які за своєю суттю та ідеєю буцімто ґрунтуються на чистому розумі, навіть якщо їх предметом є певні зовнішні дії, вважають (як за своєю суттю, так і за ідеєю) лише *внутрішніми* законами — тими, що перебувають у самосвідомості кожної розумної і мислячої істоти, і які не виходять за межі цієї самосвідомості. Їх вважають загальнообов'язковими, якщо всюдисущий чистий розум, а разом з ним і закон чистого розуму, що перебуває у свідомості кожного індивіда, одночасно пов'язані з *вимогою* однакового визнання іншими. Вони *вимагають* загальнообов'язкового визнання, навіть якщо це не завжди збігається із зовнішнім визнанням. Вони повинні бути дійсними навіть тоді, коли у реальності (об'єктивно) вони не чинні. Однак, з такого закону ніколи не виведеш справжнє право, з огляду на саме поняття останнього. Адже певне право — це не лише *facultas moralis*¹, певний, даний внутрішньо, дозвіл на зовнішні дії, а *зовнішній* припис *зовнішніх* людських праводіносин, зобов'язуючий і впорядковуючий елемент їх співіснування. Певна правова можливість лише тоді перетворюється на справжнє право, коли вона, виходячи з глибин духу, вступить у зовнішній світ у якості певного принципу зовнішнього життєвого порядку й стане у ньому панівною силою. Тож продиктована самим поняттям права необхідність зовнішнього, об'єктивно реального існування й зовнішнього визнання права (за власним принципом) передбачає необхідність зовнішнього, тобто визнаного словом і ділом, й, завдяки цьому, *об'єктивно дійсного* права. А це означає, що чинний, однак не діючий, тобто зовнішньо не визнаний, закон продукує феномен, подібний до нього самого, а саме — чинне, проте не діюче, а відтак лише можливе, але не реалізоване право. А певний закон чистого розуму, яким би не був його предмет чи зміст, через те, що його легітимація і розуміння перебувають у внутрішній самосвідомості, завжди залишатиметься лише законом *совісті*, який за жодних умов не зможе формувати зовнішній суспільний лад, до якого належить право. Кожне право включає в себе поняття дійсного *володіння* чимось. І це володіння чимось, що мені буцімто дійсно належить лише через те, що я його собі взяв, спираючись на власну совість та переконання у тому, що внутрішня совість усіх інших збігається з думкою моєї совісті, — це, звісно, ще далеко не справжня власність, а лише

¹ Школа моралі (лат.). — Прим. наук. ред.

можливість такого володіння, що поєднується із (суб'єктивною) вимогою того, щоб мені така власність (об'єктивно і позитивно) належала. Так, наприклад, якби одного ранку кочівник із Середньої Азії, котрий визнає німецьке природне право і виходить зі свого права на привласнення нічийної речі (досі використовуваного ним пасовища) переорав би його для власних потреб, то він, звичайно, не говорив би про своє дійсне право на цю землю, оскільки за правом його суспільства земля під пасовище залишається неподільною і перебуває у спільному використанні всієї громади, а відтак особисте її привласнення не допускається. Його вимога щодо визнання вищезазначеного права може мати лише такі допустимі з точки чистого розуму цілі: або цим він домагається, щоб старе право було скасовано, або ж щоб на його користь було визнано відповідне нове право.

Тож закони чистого розуму можуть вказати лише на те, які права є *можливими*, однак самі вони ніколи не продукують дійсних прав: у чистому розумі, висловлюючись старовинною мовою, лежить *principum fiendi, a ne principum essendi* чи *principum cognoscendi*¹ відповідних прав. Принципом існування та розуміння дійсних прав можуть бути лише зовнішньо визнані, а відтак — позитивні закони. Наступний виклад спрямовуємо на те, щоб докладніше обґрунтувати цю тезу, а також довести беззмістовність так званого природного права.

Правовий закон і найвищий принцип усіх прав, що проголошує природно-правова доктрина (кожен повинен обмежувати використання своєї зовнішньої свободи тією умовою, що він може користуватися своїм правом тільки зважаючи на свободу усіх інших) є безспірним і навіть не потребує того, щоб його спускали на землю з висоти чистого розуму, аби задекларувати його дійсність. Це загальне, сформульоване у вищезазначеному законі, прагнення до права впливає уже із самого інстинкту та фізичної потреби людей жити у спільноті. Мешканці Нукахіви², Карибських островів чи Нової Зеландії визнають цей принцип, якщо їх попросять інтуїтивно вивести найзагальніший принцип правил суспільної поведінки, які вони визнають лише завдяки відповідним діям. Однак що дає і створює ця формула? Сама по собі вона мало або взагалі нічого не дає. Певного значення і справжнього смислу вона набуває лише завдяки тому, що у неї вкладають ззовні. І справді, тут є чимало варіантів — одну й ту саму ємність можна наповнити або благородними металами, або ж пилюкою чи камінням, і це буде зручно або для одних, або для інших.

Те, що не суперечить спільній зовнішній свободі, не може бути неправовим. А те, що за цим законом не є неправовим, буцімто і є власне правом. А те, що є правом, на те маю право і я. Навколо цієї ідеї й обертається кожне пропоноване природно-правовою доктриною обґрунтування певного суб'єктивного права. За такою схемою будь-яке право, у якому вбачають щось дуже позитивне, зрештою перетворюється на звичайне заперечення, а саме — на заперечення існування неправа. До того ж, з цього одночасно випливає те, що вся оця специфічна правова сфера, яка не має жодного конкретного наповнення, є доволі пустопорожнім простором. Якщо виходити з того, що все те, що не суперечить зовнішній свободі інших, юридично є правом, то все, що не виходить за цю межу, потенційно може стати змістом або предметом можливих і дійсних прав, а відтак — у такому правовому середовищі можливими стають не лише абсо-

¹ Джерело становлення, а не джерело змісту чи знання (лат). — *Прим. наук. ред.*

² Нукахіва — найбільший з Маркізьких островів у Тихому океані. — *Прим. наук. ред.*

лютно різні права, але й ті, що суперечать один одному, або й заперечують самі себе. Так, наприклад, природне право хоче довести право власності на землю, вирішуючи це завдання на основі доводу буцімто особисте привласнення певного наділу землі не суперечить зовнішній свободі інших. Лише цей один варіант передбачає низку інших (зовсім різних) видів використання землі, кожен з яких також не суперечить такій постановці питання про свободу інших. Так, поряд із правом приватної власності стоїть право *спільного* користування, а саме — *окремого* або *змішаного* користування. Та й сама приватна власність може бути особистою або спільною, неподільною чи подільною, як, власне, і форми спільного користування, серед яких існує чимало протилежних одна одній, і при цьому жодну з них не можна назвати протиправною. Тож, коли з цього загального принципу природно-правової доктрини одночасно випливає право як на приватну власність, так і право на змішане або роздільне користування відповідною землею, і якщо кожне з цих прав паралельно вважати дійсним (що обов'язково відбувається коли йдеться про права, «дані самою природою»), то одне з цих прав обов'язково заперечується відповідним іншим, оскільки кожен має право на відповідну претензію на право: і той, хто відстоює свою приватну власність у боротьбі проти тих, хто вимагає змішаного або роздільного спільного користування, і навпаки. Через такі суперечності так звана наука права чистого розуму не має іншого виходу, як тільки проголосити абсолютну *необхідність* права на приватну власність, за якого всі інші види користування повністю виключалися б як такі, що з правової точки зору є неможливими, або ж чесно визнати, що вона не має права претендувати на те, що є наукою про дійсні права і скромно обмежитися розглядом лише можливих прав. Саме по собі доведення винятково обов'язкової необхідності чого-небудь взагалі не видається неможливим, не кажучи про її виведення з якогось формального принципу права. Тож що стосується вчення про можливі права (у тому числі й ті, що суперечать одне одному), саме лише знання про існування цих різних можливостей нічого не дає ані для духу пізнання, ані для життя. Що ж насправді є правом? Або чим право повинно стати? Якщо спиратися лише на триоснову чистої форми права, то на це запитання не варто чекати відповіді. Якщо астрономія не повідомляє нічого більшого, аніж те, що «можливо Земля обертається навколо Сонця, а також можливо, що Сонце разом з іншими планетами обертається навколо Землі тощо», то чи можна назвати це справжнім знанням цієї науки? Або ж, наприклад, якби географія вчила про те, що Земля — це або великий диск, або прямокутник, або куля тощо?

У жодній іншій сфері так очевидно не проявляється внутрішня суть нашої природно-правової доктрини в усій її пустоті та безплідному намаганні побудувати якісь конструкти лише з самого повітря, аніж у сфері спадкового права, особливо коли вона намагається обґрунтувати питання про природно-правову можливість права на спадок за останньою волею. Необхідність існування права на спадок як одного з основних елементів ідеального правового порядку міг би заперечувати лише той, хто не має розуму. Адже в основі розвиненого людського суспільства насамперед лежить те, що моє і твоє є абсолютно визначеними категоріями, і що кожна річ або вже має свого власника, або, згідно з чинним правовим порядком, отримає його. Якщо виходити з того, що чистий розум і справедливість позачасові, то жодна людська діяльність не може оминати ці закони, жодна епоха не зупинить їхньої дії й жодна подія не припинить їхне

панування. Тож і смерть, яка перериває в окремої людини видимий зв'язок зі світом, не може розірвати постійний зв'язок правового порядку з тим, що є, і тим, що буде, з огляду на тих, хто залишився жити, й стосовно того, що їм залишилося від померлого. Там, де спочила душа вже не може управляти своїм, її спадком повинен принаймні опікуватися дух загального чистого розуму. Якщо на власність померлого не знаходять спадкоємця, то й власність живих від цього втратить свою найвищу вартість, а традиції прагнути, діяти і здобувати, які притаманні людській спільноті, втратять свою живу душу. Чи ж вступатиму я у будь-які правовідносини з іншими, якщо звичайна випадкова смерть може зруйнувати усі зобов'язання, що взяв стосовно мене покійний, й усі права, які я завдяки цим правовідносинам здобув? Хто ж буде перейматися своїм майном та набувати його, якщо ціна усіх потуг обмежена рамками власного життя, коли дерева, які я посаджу, не принесуть плодів навіть моїм рідним? Адже можливо, що я навіть не побачу, як вони цвістимуть. Народ, який не має всього обсягу спадкового права, або ж перебуває у болоті лінивого варварства, або ж усамітнено кочує пустелями і живе лише для того, щоб сьогодні ж спожити здобуте, і здобуває, аби тут же його витратити. Сама думка про те, що по смерті ти житимеш у своїх нащадках, а отже, накопичуватимеш не лише для себе, але й для інших, значно поглиблює потребу у власності, стимулює і показує силу спільної й особистої діяльності, а ще піднімає турботу про здобуття нової власності з площини низького тваринного себелюбства до вищого рівня гуманності. Саме такі та інші подібні міркування обґрунтовують необхідність існування спадкового права незалежно від того, йдеться про останню волю спадкодавця чи ні (на основі норм певного правопорядку *ab intestato*¹). Коли ж за вирішення цього питання береться природне право, оперуючи лише інструментом своєї правової форми, то при цьому в нього з рук вислизає сам предмет, оскільки цій формі притаманне те, що саме у цьому питанні вона може бути як занадто вузькою, так і занадто широкою, тобто на одне і те ж запитання можна отримати відповідь або «так», або «ні». Умові рівноправності, якою обмежується використання власної свободи, не суперечить ані остання воля спадкодавця, ані перехід власності до призначеного спадкоємця. Так, коли я як спадкодавець здійснюю своє волевиявлення, відповідна річ ще є моєю, та у момент моєї смерті вона ще нікому не належить. Саме на цьому ґрунтується право на спадок на основі останньої волі спадкодавця. А от природне право ніяк не може пояснити *реальну* можливість виникнення такого права, адже як з правової точки зору можна мати владу над предметом у той момент, коли він уже перестав мені належати? У той момент, коли я помираю, право на спадок повинно переходити у площину дійсності — відповідна річ мені уже не належить, однак вона ще не належить спадкоємцю. Тобто, якщо третя особа захоче у цей момент привласнити такий спадок, то це не суперечитиме ані праву померлого, ані праву живого спадкоємця. Тож з такої точки зору й на основі такого принципу не може існувати права, заснованого на останній волі, адже остання воля не має сили, а спадок не має свого власника. Це протиріччя, що виражається у суперечливих твердженнях представників вчення про природне право щодо дійсності чи недійсності права на спадок, полягає у тому, що суперечливість лежить уже в основі самої цієї вдаваної науки. Ця суперечливість не зникне, аж

¹ За відсутності (лат.). — *Прим. наук. ред.*

доки це вчення не зважиться вийти за рамки чистої форми права і не припинить вимагати від останнього того, що вона як чиста форма не здатна запропонувати. Навпаки, всі подібні суперечливості зникнуть, як тільки переможе наступне переконання (при цьому не відходитимемо від уже згадуваного прикладу): чиста *форма* природного права лише показує можливість здобуття речі на основі останньої волі; *правова мудрість* обґрунтовує (практичну) *необхідність* такого здобуття, а позитивний (зовнішньо визнаний словом і дією й ухвалений правовим шляхом) закон, який таке здобуття закріплює, втілює його можливість і його необхідність у *реальне життя*. Саме так здійснюється той необхідний внутрішній взаємозв'язок окремих наук, які б без такої посередницької ідеї розділяло глибоке провалля.

Тож доки природне право бере на себе функції обґрунтовувати окремі права, воно суперечитиме самому поняттю права і самому собі як науці, а доки воно обмежуватиметься описом лише можливих прав та законів, доти воно буде пустою накою, а відтак як у першій, так і в другій іпостасі його не можна назвати власне наукою. А форма права, покладена в основу природного права (будучи лише формою) не має жодного змісту. Свій зміст вона ще повинна набути ззовні. А звідки ще прийти цьому змістові, як тільки, передовсім, із філософії права (її ще називають вченням про правову мудрість), від якої природне право намагається відокремитися, подібно до того, якби кістки живої істоти вирішили відокремитися від м'язів та нервів аби з гідністю унезалежитися як окрема жива істота. Однак відомо, що обидві матерії — єдине ціле, й окремо одна від одної просто не виживуть. Так, природне право бере на себе завдання, яке воно не може вирішити лише тому, що таке завдання поставлено. Однак ідея про загальну зовнішню свободу і рівність, яка глибоко вкорінена у кожній іпостасі людської природи, власне є нічим іншим як ідеєю про зовнішній правопорядок людського суспільства. Те, що ця ідея означає і охоплює, можна легко і вичерпно пояснити за допомогою небагатьох аргументів. І цих нечисленних доводів не вистачить, аби назвати її наукою. Однак у цьому і полягає велике запитання, до відповіді на яке нас підштовхує як чистий, так і практичний розум, а саме: *як*, а точніше — *яким чином* і *якими засобами* представити у реальності ідею про право держави? Якими є ті правові приписи, які у межах ідеальної сфери можливих прав *можуть* і *повинні* стати дійсними правами, тобто набути чинності у якості позитивних законів? Ці запитання визначають завдання, зміст і мету *філософії права*, яка як вчення про законодавчу мудрість повинна так і називатися — *філософією законодавства*, і в цю повноводну річку повинен вливатися невеличкий струмок під назвою «право чистого розуму» — звісно, якщо він не хоче висохнути у пісках своєї пустелі.

Зміст філософії права передовсім обумовлений ідеєю людськості як такої. І найвищим її завданням не може бути ніщо інше, як запропонувати такий зовнішній порядок, який якнайкраще відповідав би людській природі й, — оскільки далі йдеться про суть і покликання людської природи, — всебічному розвитку всіх здібностей та потенціалу людини, що не лише не перешкоджатиме природній меті права, а й (тією мірою, якою це може виражатися у відповідних законах та інституціях) надзвичайно наближуватиме до цієї мети. Так, творіннями мудрості є кастова система індійців та єгиптян, держава спартанців, а законодавство і устрій китайців — неперевершені шедеври людського розсудку, оскільки вони прораховані й продумані настільки точно, що якнай-

краще відповідають своїй меті. Однак сама така мета не обов'язково збігається з вселюдською метою, а тому нібито не є достойною.

Саме людина, а не лише якась одна з її рис, тобто людина в усій її повноті, з усіма її розумовими, фізичними схильностями та поведінкою, а також можливостями та потребами, повинна бути предметом вивчення законодавчої мудрості та бути під її захистом й опікою. Тобто, вона має прагнути до ідеалу, який, хоч і недосяжний у реальному житті, однак завжди повинен залишатися кінцевою метою всіх устремлінь чистого розуму й масштабом оцінювання всіх спроб побудови зовнішніх правопорядків.

Навіть з огляду на свою найвищу мету філософія права обов'язково повинна перейти зі строкатої сфери метафізичних спекуляцій у значно прозорішу сферу реальної практики. Вона має дати людям найвище, а для цього їй треба, як кажуть, «спуститися до них із небес». Людськість приховується в окремих народах і людях, а отже, такий розвиток й опікування ним не означає підйому до однорідної всезагальної подібності (яка природі не відома), а передбачає рух до досягнення максимальної єдності за існування якнайбільшого різноманіття. Так само як лівійський кедр і німецький дуб можуть стати красивими деревами лише коли зростають, кожен по-своєму розвиваючи силу власного паростка, не перетворюючись один на одного і не відкидаючи свої відмінності, аби втілити образ дерева як такого. А той, хто саджає ананас у ґрунт, в якому до цього навіть овес ледве плодоносив, той втратив не лише цей цінний плід, але й урожай гіршого за якістю плоду.

До чого всі ці роздуми? Очевидним стає те, що так само, як кожне окреме позитивне правознавство без відповідного загального, порівняльного правознавства — це все одно що тіло без голови, так і філософія права без такого загального правознавства схожа на будівлю без фундаменту.

Здійснювати спробу філософського осмислення будь-якого предмета практичної діяльності (до яких належать і закони та право), яка би не наразилася на небезпеку того, що все зведеться до найбільш загальних умовиводів, неможливо, доки цей предмет не буде проаналізовано і розкладено на його окремі аспекти, форми та зовнішні прояви, які стали відомі завдяки практиці. Пізнання зовнішньої форми певної речі завжди передуює пізнанню її суті. Праця природи розпочинається у темних глибинах, а закінчується у видимих зовнішніх формах. А от шлях людського пізнання завжди йде у напрямі від поверхні до глибин. Метафізика права та філософія законодавства — це вершина піраміди, яка, постійно розширюючись донизу, в своїй максимальній широті стоїть на ґрунті практики. Без спостереження над законами, які діють або діяли у людських спільнотах, наука про можливі та необхідні (зовнішні) закони настільки ж нестабільно стоїть на своєму ґрунті, як і теорія про закони природи, яка не ґрунтується на спостереженнях над нею, або філософія історії без знань про минуле. Різнобарвне багатство того, що природа передала і постійно передає через людський дух, що (при всій його загальній єдності) навіть не може досягнути власної мети або усвідомити саме себе, набагато більше ніж це може собі уявити найбільш смілива, однак обмежена рамками своєї суті фантазія. Філософія права, що живиться лише з місцевого ґрунту, набиратиме його забарвлення, оскільки вона належить лише своїй батьківщині й не може претендувати на те, щоб називатися універсальною мудрістю. Доки європеєць, який філософствує про право і законодавство, перед очима не має нічого іншо-

го, як тільки свої європейські закони, або ж, залежно від того, хто він за національністю (німець чи англієць), — лише свої національні закони (римські, німецькі, англійські тощо), доти такий європеєць не матиме права висловлювати сумніви щодо того, чи є індійська філософія права справжньою наукою, коли вона робить свої висновки, спираючись лише на індійські інституції та закони, а також ставити під сумнів вищість касті брамінів по відношенню до касті воїнів, виходячи із чистого розуму. Адже останній не має досвіду і знань про правову систему, поділену на касті, а тому й сама необхідність поділу на касті поза його досяжністю. За відсутності загального правознавства історичне дослідження окремої правової системи не може його замінити. Навіть найповніша історія розвитку однієї з найдосконаліших правових систем, а саме римської, дає знання лише про римські реалії, які в історії людства є лише децицією. Що ж у цих формах, у яких цей народ і цей час проявив свій дух законодавства, виражає суто людське, необхідне і загальне, а що — випадкове й особливе? Це неможливо пізнати, виходячи лише з історії розвитку цієї форми права. Цьому навчає лише порівняння спільного і відмінного у праві різних народів. Чим більше досліджено народів з їх своєрідними сутностями, чим гострішими є виявлені протилежності, тим багатшою є сама наука. Ману і Мойсей, Заратустра і Закони Дванадцяти Таблиць, Мухаммед і Манко Капак¹, правові звичаї мисливців у Сибіру й Оріноко, правовий порядок кочівників Середньої Азії або аравійських пустель, писане звичаєве право землеробів-каяннів² і застигли наче камінь закони китайців, кодекси германців, Яса Чингізхана і правовий уклад алеутів — усі ці пам'ятки людського духу, що переслідував певну ціль, якщо їх з відповідної позиції розглянути окремо і потім порівняти, дають для філософії права значно більше, аніж може дати Кодекс Юстиніана у поєднанні з неперевершеною історією становлення римського права, яку викладає німецька філософія права. А «другому Конфуцію» — людині, котра філософствує про китайське право і закон, всього не скажуть навіть *Ta-thing-Hoci-tile ma Tha-thing-Lecon-Lée*. Тож треба йти з широко відкритими очима навпростець поміж усі народи, не зневажаючи нікого й не надаючи комусь переваги, пробиваючись до їхнього живого і мислячого духу, до їхньої волі й творіння! У цьому зв'язку для нас не може бути занадто малим або незначним жоден народ і жодне плем'я. Кожен має свої, притаманні тільки йому цінності, які слугують великій меті (філософії законодавства). Там, де ще не заговорило позитивне законодавство, природа уже давно продиктувала свої закони. Все те, що людський дух творить завдяки своїм внутрішнім поривам, життєво необхідним потребам, чи через несвідомий інстинкт, або ж перебуваючи у такому захопленні, що бачить у певному предметі приховані там істину й добро (як це характерно для моментів високого душевного піднесення) — все це народжене самою природою і накладається на речі, задля яких виникає, не як шати, що лише висять зовні, а як м'язи і шкіра — на живе тіло. Тоді, коли Аристотель викладав правила співу героїчних пісень, час Гомера вже давно минув. Законодавство народів, над яким вони працювали від покоління до покоління, і перед залишками якого ми й досі зупиняємося у захопленні, не

¹ Манко Капак — персонаж міфології інків — син бога Сонця і богині Місяця, посланий на Землю, засновник держави інків Тауантинсуйу. — Прим. наук. ред.

² Вірогідно, мається на увазі населення регіону Каянги-донг у Південній Кореї. — Прим. наук. ред.

було створене на основі певних теорій, понять чи висновків. Але ці витвори природи і генія є першоджерелами і взірцями для подальших норм будь-якого виду, а також найбагатшим матеріалом для підвалин кожної науки, яка заявляє про те, що приносить практичну користь для життя.

Загальне правознавство, що б повною мірою відображало всі можливі предмети законодавчих систем та ще й усіх існуючих народів Землі, — ціль недосяжна, такого ідеального стану не досягне і наука про загальну історію людства. Скільки народів зникло з лиця Землі, не залишивши по собі жодного сліду! А деякі ще не зійшли зі світової арени, а їхнє минуле вже спочиває у вічному забутті! На окремі величезні території ще не ступала нога європейця, а деякі великі й малі народи або ще зовсім не були досліджені, або їх бачили лише купці! Скільки ж пам'яток законодавства назавжди втрачено! А окремі збережені (принаймні, певна їх частина) так і залишаються незрозумілими ієрогліфами, а скільки ще не втрачених скарбів закриті для нас під замком чужоземних мов!

Загальне правознавство одночасно є наукою про *дух законів*, адже дух — це суть. Науковий розгляд певної правової норми невіддільний від розгляду тієї причини, через яку її створено, а також від її внутрішньої взаємозалежності з тим, що стоїть *над, під і поряд* з нею. Тому загальне правознавство обов'язково повинне звертатися до історії, адже жодна система права не промовляє як та Мінерва зі списом і щитом з голови Юпітера. Аби повною мірою пізнати суть певного законодавства, необхідно ще знати, як воно виникло, проросло, розвивалося, зростало і розквітало. Епоха й її перебіг пояснюють суть законів — так само як і закони часто можуть пояснити свою епоху та її перебіг. Однак саме певний час та його перебіг, що якнайтіснішими зв'язками пов'язані з відповідними законами певного народу, як правило, становлять найбільшу і найскладнішу проблему. Так, із мороку історії, посеред степів та пустель раптом можуть проступити обриси храму законодавства. Ми задумливо стоїмо перед ним, намагаємося з'ясувати його пропорції, проходимо його окремими частинами, ставимо собі запитання: звідки він узявся? Який архітектор його звів? У яку епоху? З яких матеріалів? Що у ньому природне, а що штучне? Де був початок його розбудови, де продовження, а де кінець? Ми все запитуємо і запитуємо, однак із глибин історії до нас не долинає жодної відповіді.

Зважаючи на все це, хоча людських сил не вистачить аби досягнути навіть дещицю існуючого, та не беручи до уваги те, що спроба створити загальне правознавство (яке, одночасно включало б і загальну *історію права*) — це справа майбутнього, все таки ідея любові до цієї справи, задля якої треба докласти зусиль, — цінна і шляхетна. Чи ж варто відмовлятися від вивчення історії або ж природи лише через те, що їх багатства незліченні, а глибини невичерпні?